

Stedelijk wonen

Een nieuw vraagstuk voor de ontwerper in de volkshuisvesting

Stedelijk wonen

De kwaliteit van de woningbouw heeft de afgelopen jaren sterk in de belangstelling gestaan. Het bestaan van de Werkgroep '5x5' is hiervan een duidelijke exponent geweest. Onder andere via een manifest is gepoogd de kwaliteitsdiskussie handen en voeten te geven. Tevens is praten over architectuur het afgelopen decennium weer bon ton geworden na een korte ijsdijd. Allemaal zaken die men toe kan jutschen. Op zichzelf terecht dat kwaliteit van het wonen meerdere invalshoeken kent en zich niet beperkt tot regels en procedures. De huidige problemen in de woningbouw, zoals verwaarlozing van gemeenschappelijke ruimten in de gestapelde bouw, vervuiling van de directe woonomgeving, botsende levensstijlen, hoge verhuisbewegingen, versnelde technische veranderingen, monotone uiterlijk of gebrek aan herkenbaarheid, vragen niet om een eendimensionaal antwoord, maar wederom om een probleemgerichte benadering.

Zoals in de zeventiger jaren de socialisering van het woningebezit, participatie van de direct betrokkenen en betaalbaarheid, belangrijke sleutelwoorden waren, zal in de negentiger jaren voor de ontwerper in de woningbouw de herdefiniëring van het stedelijk wonen van belang zijn. De huidige bouwopgave heeft rekening te houden met allerlei trends: individualisering,

emancipatie, minder gemeenschappelijkheid en diverse samenlevingsvormen, besteding van vrije tijd. Konflikten in de na-oorlogse woningbouw laten zien wat het betekent als men het veronachtzaamd en geen rekening houdt met de veranderende bewoningswijzen en levensstijlen.

Met de titel 'Stedelijk wonen, een nieuw vraagstuk voor de ontwerper in de volkshuisvesting' willen we aangeven dat het in dit artikel niet om de oplossing gaat of een helder af te bakenen begrip. Veelmeer trachten we een beeld te geven van een vraagstuk, waarbinnen de ontwerper gevraagd wordt via onderzoek bij te dragen aan een ontwikkeling. Dit artikel vormt een illustratie. Anders gezegd, een bericht uit de praktijk. Drie aspecten krijgen hierbij bijzondere aandacht: de woning, de relatie tussen gebouw en omgeving en de rol van inspraak. Deels is het terugkijken, deels een poging de strubbelingen te laten zien van een andere aanpak.

Voor de volkshuisvesting liggen er dus nieuwe vragen, die zich disciplinair bewegen tussen de architectuur en de stedebouw. Aan de ene kant zal de kwaliteit op het niveau van de woning op-nieuw gedefinieerd moeten worden, waarbij de situering en ligging in de stad ook van invloed is. Aan de andere kant vraagt de openbare ruimte en mate van gemeenschappelijkheid vanuit het wonen om een andere benadering.

Martin Liebrechts

Gemeenschappelijkheid opnieuw definiëren

In de afgelopen dertig jaren zijn reeksen van woongebouwen en stedelijke verkavelingen toegepast, die ervan uitgingen dat de betreffende gebruikers/bewoners eenzelfde levensstijl bezaten. Een grote mate van gemeenschappelijkheid of gemeenschappelijk gebruik vormden daarbij geen probleem. Iedereen kent wel de voorbeelden: galerijflats met 50 tot 100 woningen die centraal ontsloten worden en die op de begane grond tevens over centraal ontsloten bergruimten beschikken. Dergelijke flats zijn voor iedereen toegankelijk. Hetzelfde geldt voor portiekflats. Een ander voorbeeld is de stroken-verkaveling, waarbij voor- en achterkant van de woningen aan elkaar grenzen. Problemen ontstaan hier nu als de opvattingen over het juiste gebruik van de tuin sterk uiteenlopen. Dan wordt uitzicht ergeris en de buurman de boeman.

Ook het gebruik of juist het niet gebruiken van de buitenuimte brengt problemen met zich mee. Vandalisme, vervuiling en onveiligheid zijn hot items geworden, die om beheerrechtelijke en ruimtelijke antwoorden vragen. Niet alleen het uiterlijk van het gebouw of de indeling en uitrusting van de woning staan dan bovenaan de lijst, maar de inrichting van de gemeenschappelijke ruimten of semi-openbare ruimten.

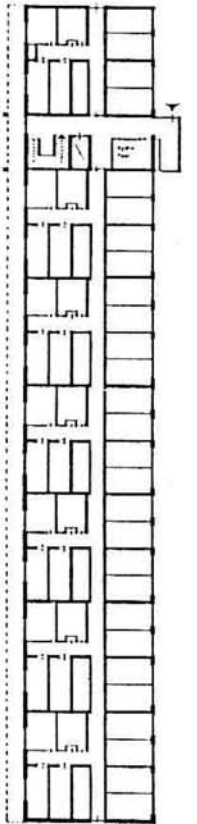
Twee voorbeelden

Een flatblok van 63 galerijwoningen wordt via een centrale toegang met de lift ontsloten. Naast allerlei bouwtechnische gebreken vormt het beheer van de gemeenschappelijke ruimte het centrale probleem. Konkreet uit zich dit in vervuiling van de gemeenschappelijke ruimten (entree, lift en trappenhuis) gevoel van onveiligheid, frekwente inbraak en vernielingen in de bergingen op de begane grond. Via een onderzoek, waarbij de beoordeeling van de direct betrokkenen (bewoners, huismeester, onderhoudsdienst, politie enz.) is het probleem kwalitatief en kwantitatief in beeld gebracht en zijn er samenhangende oplossingen op drie terreinen ontwikkeld: gebouw (inklusief woning), woonomgeving en sociaal beheer.

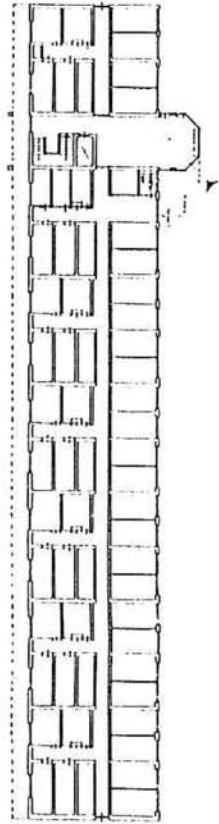
Met nadruk wordt er gewezen op de samenhang. Uiteindelijk gaat het niet om alleen technische of architectonische antwoorden. Het gevaar bestaat levensgroot dat de aanpak blijft steken in technische en ruimtelijke maatregelen. Om hiertoe te komen is de programma-ontwikkeling een belangrijk hulpmiddel. Het programma laat nu eenmaal toe samenhangen tot uitdrukking te laten komen, die uitstijgen boven het verhaaltje. Zo zijn er uiteindelijk in de aanpak van de flats een aantal interessante zaken naar boven gekomen:

- De nadruk ligt op de verbetering van de gemeenschappelijke ruimte, ook qua investering. Niet de bouwtechnische kwaliteit heeft bepaald hoe de woningen worden aangepakt, maar de visie op gebruik en beheer van de gemeenschappelijke ruimten.
- Bij de compartimentering van de bergingen is aangesloten bij de vergeten en kleinere ruimtelijke sociale eenheid: de galerij. Op de begane grond worden de bergingen van de woningen van een galerij bij elkaar geplaatst en voorzien van een eigen toegang.
- De directe omgeving van de flat op de begane grond t.p.v. de galerij en balkongewel is bij het gebouw betrokken d.m.v. de toegepaste bestrating en verlichtingsarmaturen.
- Aan de entree van het flatblok is bijzondere aandacht besteed, zowel qua afwerking als ruimtelijke vormgeving. Het is de 'entree' geworden. Niet de kleur van het keukenblok was onderwerp van discussie, maar de entree van het gebouw. De vormgeving van de nieuwe voordeur, de beheerbaarheid ervan en de overgang van het gebouw naar de openbare straat stonden centraal. Hiermee is een begin gemaakt om van de entree van het gebouw weer een voordeur te maken.

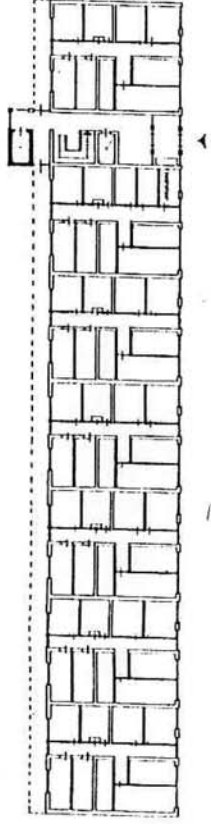
Het vorige voorbeeld geeft een illustratie voor oplossingen, waarbij de verhuurkant van grotere invloed is dan de technische staat. Het tweede

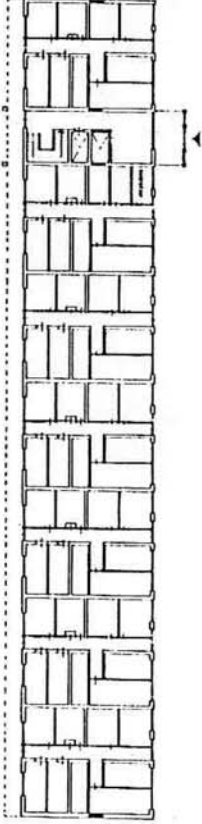
RESTAURACIJSKI STOLNI KE

PLAN 1

PLAN 2

PLAN 3

voorbeeld geeft de ingewikkeldheid aan als men buiten de 'traditionele' volkshuisvestingspaden terecht komt.

Het is een kompleks met ruim 200 z.g. serviceflats voor ouderen en verzorgingshuis met 120 wooneenheden. In totaal een kompleks met ca. 400 bewoners. Een produkt uit begin zeventiger jaren, waarbij de geborgen wereld voor ouderen het item was. Problemen die zich hier voordoen richten zich op de geïsoleerdheid van het kompleks; de veranderende samenstelling van bewoners (meer vrouwen, meer alleenstaanden, hogere leeftijd, meer handicaps) en het toenemend gevoel van onveiligheid door de vele 'open' toegangen.

Ook in deze situatie krijgt men als ontwerper het programma van de opdrachtgever niet op een presenteerblaadje. Aan de ene kant wordt er van je verlangd dat er vanwege technische tekortkomingen een technisch en/of ruimtelijk antwoord gegeven wordt. Aan de andere kant moet er een oplossing op tafel komen, die voldoet aan de behoeften in de komende 15 à 25 jaar.

Het zal duidelijk zijn dat het antwoord mede afhankelijk is van de wijze waarop het probleem in kaart gebracht wordt en het programma dat ontwikkeld wordt. Via onderzoek zijn er uiteindelijk drie thema's geformuleerd:

- Oriëntatie van het kompleks t.o.v. de omgeving, zowel ruimtelijk als functioneel.
 - Het ondersteunen van langer zelfstandig kunnen blijven wonen (bijvoorbeeld rolstoel geschikt).
 - Het verzelfstandigen van de zorgfuncties, ofwel scheiding tussen wonen en de behoefte aan zorg (zorg op maat).
- Bij het zoeken naar de specifieke opgave in deze situatie, ofwel naar het specifieke programma, beweegt men konstant tussen de ruimtelijke aspecten of typologie aan de ene kant en de inhoud van de woonkulturele dimensie van het vraagstuk aan de andere kant.

Om een dergelijk spel handen en voeten te geven, bedient men zich van allerlei onderzoeksinstrumenten, die variëren van de analyse van het gebouw en de omgeving met cirkulatiemogelijkheden/-patronen, in kaart brengen van meubleringen van ruimten (al of niet door bewoners) tot inventarisering van handicaps. Gepoogd wordt de behoefte en aspiraties van de bewoners in relatie tot het aanbod in beeld te brengen. Dan spreken we nog niet over de komplekse structuur van subsidiëren dwars door sektoren (welzijn, volkshuisvesting) en bestuurnivo's (rijk, provincie en gemeente). Uiteindelijk is de mate van openbaarheid ook hier een belangrijk structurend element geworden. Bij het ontwerp is het kompleks

opnieuw betrokken bij de stad, terwijj gelijktijdig de toegang tot de woongebouwen opnieuw vorm is gegeven, waarbij veiligheid en toegankelijkheid voorop stonden. Voor het totale kompleks zijn er duidelijke openbare ruimten gekreëerd. Tegelijkertijd zijn de toegangen tot de woongebouwen opnieuw vormgegeven.

Met deze twee voorbeelden is geprobeerd duidelijk te maken dat men als ontwerper voortdurend bezig is via onderzoek de opgave te kennen en daarbij gebruik maakt van woonkulturele concepten en ruimtelijke typologieën.

Thema's voor woning en woonomgeving

Enkele decennia heeft de functionaliteit van de plattegrond voorop gestaan. Iedere ontwerper heeft in zijn/haar leven wel een funktie-analyse gemaakt. Wie kent Neufert niet? Op zich een zinvolle bezigheid, maar het geeft niet het antwoord op de vraag naar een goede woning en woonomgeving. Het betreft slechts mogelijke voorwaarden. Met ruimtelijk boekhouden komen we er niet. Uiteindelijk is toetsen iets anders dan kreëren. Daarom zullen we op zoek moeten gaan naar nieuwe thema's, waarmee we kwaliteit bespreekbaar maken. Als ontwerper zal men dan ook voortdurend moeten zoeken naar die

thema's, o.a. via gebruiksevaluaties, die meer zicht geven op de kwaliteit en de erbij behorende gebruikers.²

Een 'goede' woning is niet zomaar een optelsom van afzonderlijke kwaliteiten en eisen. Ook beperken kwaliteiten zich niet tot zuiver functionele eisen. Afzonderlijke functionele eisen zijn eerder randvoorwaarden, in de zin van de minima, die ertoe bijdragen dat een 'goede' woning kan ontstaan.

In een woningontwerp liggen vele keuzen besloten, waarbij het ene aspect meer tot zijn recht komt dan het andere. De vraag blijft, wat bij de waardering van de gebruikskwaliteit van doorslaggevende betekenis is. Met andere woorden: wat leidt ertoe dat een woningontwerp aantrekkelijk of goed gevonden wordt? Bewoners drukken dat uit in termen als 'het is een gerieflijke woning', 'het is een lichte woning', 'het is een leukere ruime woning'. Bewoners proberen met deze termen aan te geven wat nu juist het bijzondere van de woning is, wat in het woningontwerp als totaal zo gewaardeerd wordt.

Een drietal thema's verdienen bij het ontwerp van woningen de komende jaren extra aandacht: aanwezigheid van meerdere woonplekken, de ruimtelijkheid van de woning en de aanwezigheid van de verschillende gebieden met betrekking tot het openbare karakter. Ter illustratie enkele

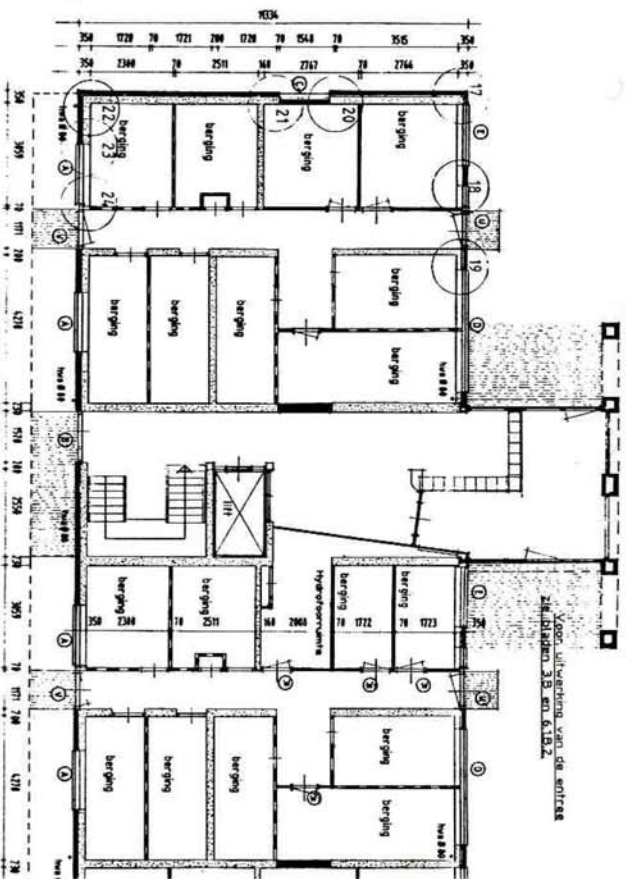
voorbeeld, die de genoemde thema's nader invullen.³

Door de bewoners wordt het zeer positief ervaren als er in de woning meer dan twee vertrekken zijn die gebruikt kunnen worden als (gemeenschappelijke) woonruimte. Voorbeelden zijn de eetkeuken of een vertrek dat dienst kan doen als eetkamer of extra zitkamer. De kwaliteit van deze ruimten is des te sterker naarmate de verschillen in uitzicht, oriëntatie t.o.v. de zon, de mate van privacy groter zijn.

De ruimtelijkheid van de woning wordt bepaald door meerdere aspecten, zoals de mate van lichttoetreding in de woning via glaspuiken; de verhouding lengte - breedte van vertrekken; de vorm en afmeting van verkeersruimten in de gehele woning; de mogelijkheid om vertrekken met elkaar te verbinden (bijvoorbeeld via dubbele deuren of schuifdeuren); verbindingen met buitenruimten (deur naar balkon, frans balkon).

Ruimtelijkheid houdt in, dat een woning geen optelsom is van vertrekken die alleen maar afgesloten kunnen worden, maar juist, afhankelijk van de activiteiten, verbonden kunnen worden. Elementen die hier toe bijdragen zijn:

- Deuren die er niet alleen zijn om dicht te doen, maar juist om open te zetten. Bij het woningontwerp moet het effect van juist een open deur nader bekeken worden.

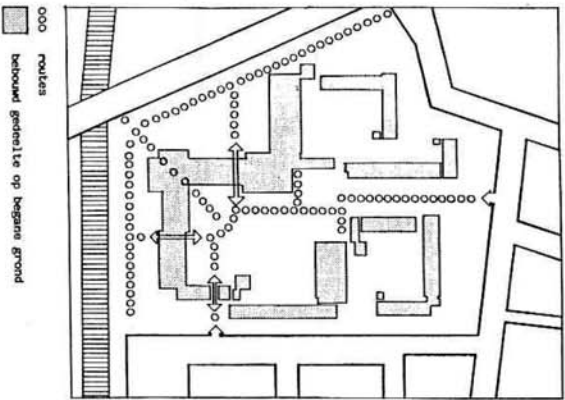
Lichttoetreding via glaspuiken en bovenlichten, bijvoorbeeld toegepast in glaspuiken tussen keukens en entree, vergroot de ruimtelijkheid.

De vorm en afmetingen van de verkeersruimte. Kijk je vanuit de vertrekken tegen een blinde muur? Is de verkeersruimte alleen een lange gang?

Als we praten over de aanwezigheid van verschillende gebieden in de woning, gaat het erom dat binnen de woning verschillende gebieden van privacy, resp. openbaarheid kunnen ontstaan. Een voorbeeld van zo'n glijdende schaal is een woonkamer en toilet toegankelijk voor bezoekers, een eetkeuken afgescheiden en alleen toegankelijk voor 'goede bekenden', en tenslotte de individuele vertrekken, het heilige der heiligen, zoals de slaapkamers.

De bovengenoemde thema's richten zich op de woning en sluiten in die zin aan op de traditie binnen de volkshuisvesting. De toevoeging is dat de kwaliteit gehemaisiseerd wordt. Op een zelfde wijze kan er gekeken worden naar de woonomgeving en de ligging van het woongebouw binnen de stad.

Voor de directe woonomgeving zijn gelijksoortige thema's uit te werken. Een illustratie hiervan vormt het onderzoek in de wijk Zuidwijk te Rotterdam.⁴

Relatie tussen kompleks en de omgeving

De belangrijkste aanbeveling in het programma voor de woonomgeving is om de diversiteit van de alom aanwezige 'binnenterreinen' in Zuidwijk te vergroten op aspecten van gebruik en beheer. Een relatie met de levensstijl van de bewoners van een wooneenheid (bijvoorbeeld de blokken rondom een binnenterrein) is daarbij een vereiste.

- De volgende 'regels' zijn hiervoor geformuleerd:
 - De inrichting en mate van geslotenheid van binnenterreinen laten aansluiten bij de activiteiten van de bewoners.
 - Wordt een binnenterrein puur openbaar van karakter dan kan voor een parkachtige en open inrichting gekozen worden.
 - Is een meer gemeenschappelijk gebruik of privégebruik gewenst dan dient de scheiding tussen de openbare straat en het binnenterrein de bezoeker het gevoel te geven: 'Ik betreed terrein van anderen'.
 - Ligt het hoofdaksent op de gemeenschappelijkheid, sinueer dan privetuinen centraal op het terrein. Dit zal voorkomen dat bewoners op de begane grond een aan hun woning aansluitend stukje grond zullen claimen. Dat zou het karakter van gemeenschappelijkheid teniet doen. Een goede korte toegangsweg voor de bewoners op de etage die een privétuin hebben is noodzakelijk.

- Ligt het hoofdaksent op privétuinen, geef ze dan uit aan bewoners van de woningen op de begane grond.
- Wordt de wooneenheid bewoond door bewoners met sterk verschillende levensstijlen dan zal de inrichting van het binnenterrein een gemengd karakter krijgen (Kompromis). Bij een geringe diversiteit is de inrichting eenduidig.
- Beheer en onderhoud kunnen steeds meer plaatsvinden in zelfbeheer naarmate het binnenterrein een meer afgesloten karakter heeft en de levensstijlen van de betrokken bewoners minder verschillen vertonen.

Van inspraak naar woonprogramma

Sinds medio zeventiger jaren heeft inspraak een centrale rol gespeeld bij de totstandkoming van woningplattegronden, vooral in de stadsvernieuwing. Bij nadere beschouwing is een dergelijke invulling van inspraak niet zinvol. De bewoners die tijdens de planfase inspraak hebben gehad, reageren na gereedkoming in de zin van: 'de gevolgen van de keuzen waren niet te overzien'. Achteraf zouden ze het anders willen, omdat niet alle consequenties duidelijk waren op het moment van beslissen. De inspraak beperkte zich in deze gevallen tot de indeling van de woning binnen een vooraf gestelde kasko-

structuur of tot de keuze van de bestemming een vertrek (vertrek A of B in te richten als keuken). Voor die niet te overziene keuzen zijn vele redenen te noemen. Een plattegrond lezen v een bepaalde deskundigheid. Bewoners beo delen de woningen tijdens het gebruik op zi totaal. Zonder hulp zullen ze de vele keuzen het ontwerp slechts fragmentarisch beoorde Gezien de mogelijkheden, die verband houd met oriëntatie, bouwstructuur enz., zijn vai het gebruik slechts beperkte mogelijkheden zinvol.

Juist het beoordelen van deze mogelijkheden de totale kwaliteit vereist allereerst een di programma. Een dergelijke konstatering de geenszins afbreuk aan de rol die bewoners kunnen en moeten spelen bij de totstandkoi van woningen, dat wil zeggen mede-opdrac gever. Juist dat opdrachtgeverschap is de moeizame verworvenheid van meer dan vijf jaar stadsvernieuwing. Maar om de rol var (mede-)opdrachtgever in te vullen is een hanteerbaar programma van eisen noodzak Daar zullen dus ook het startpunt en akse de inspraak moeten liggen. Inspraak over plattegronden is pas zinvol sprake is van werkelijke gebruiksvariantei bewoners beschikken over een programma te toetsen.

Het woonprogramma is dus naast de inspraak een belangrijk instrument geworden om het ontwerpproces te sturen. In eerste instantie zegt ze iets over de te huisvesten doelgroepen en de specifieke behoeften. De beschrijving moet zodanig zijn dat er zowel een kwantitatief als kwalitatief beeld ontstaat. Vervolgens is een beschrijving van de belangrijkste woonapecten nodig. Dit zijn:

- Ruimte en activiteiten in de woning;
- (Mate van) gemeenschappelijkheid;
- Woonomgeving en ligging;
- Omgang van bewoners onder elkaar;
- Beheer.

Per doelgroep en delen ervan kan aan deze aspecten een waarde worden toegekend. Niet alleen negatieve kwaliteiten, ook positieve kwaliteiten krijgen een plek. De belangrijkste stap is om op basis hiervan concepten ofwel samenhangende woonprogrammatische eisen te formuleren en deze voor te leggen aan de betrokkenen. Kenmerkend voor de werkwijze bij het opstellen van een programma is openheid, het maken van keuzen op basis van argumenten en een kommunikatieve werkwijze. Op basis van argumenten wordt getracht naar een ideaal toe te werken.

De concepten dienen vooral ter sturing van het besluitvormingsproces en veel minder ter presentatie van onwrikbare plannen. Het

woonprogramma is de stap van behoeften en randvoorwaarden naar een definitief ruimtelijk plan, met andere woorden schetsplannen met een verhaal over bewoners, wonen en de plek.

Het zoeken naar de opgave

Het artikel begint met de veelbelovende titel 'Stedelijk wonen', met als ondertitel 'een nieuw vraagstuk voor de ontwerper in de volkshuisvesting'. Hiermee is deels het probleem aangestipt: wonen versus volkshuisvesting. Het dilemma van de ontwerper om vorm te geven aan wonen binnen de maatschappelijke randvoorwaarden. Lastig, maar essentieel. Zonder de opgave of vraag te kennen is er geen antwoord of oplossing te geven. Kritisch houdt vervolgens in dat de randvoorwaarden geen beperking vormen, maar een uitdaging. Uiteindelijk maken de marges het interessant.

In die zin is er voor de ontwerper een specifieke taak weggelegd, gezien de kennis en ervaring. Zoals reeds eerder gezegd, moet hij/zij niet proberen de boekhouder of 'nieuwe' regelgever te worden. Hij/zij zal het aanwezige conceptuele vermogen moeten gebruiken om aan de behoeften van de doelgroepen met verschillende levensstijlen weer vorm te geven. Laat de regelgeving maar aan anderen over. Maak er creatief gebruik van.

1. H. Kok en M. Liebrechts, 'Integrale aanpak na-oorlogse woningvoorraad: (Een kwestie van optellen...)', *NCIV-Volkshuisvesting*, nr. 12/1989.

2. J. Dams, H. Kok en M. Liebrechts, 'Op zoek naar de gewenste woonkwaliteit - woonprogramma's als instrument van maatschappelijk verhuur', *NCIV-Volkshuisvesting*, nr. 2/1990.

3. M. Liebrechts, Bureau Bouwhuip, *Onderzoek naar de gebouwkwaliteit van vier woningbouwprogramma's* (Eindhoven, 1988).

4. H. Kok en M. Liebrechts, 'Zuidelijk: groen, maar geen groen!'. Toekomstvisie op het wonen in een na-oorlogse woonwijk', *NCIV-Volkshuisvesting*, nr. 11/1988.